

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ

УДК 338.26

М. Ю. Авксентьєв

Київський національний університет будівництва і архітектури

ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ПОЄДНАННЯ ПЛАНОВОЇ ТА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІК

У статті проаналізовано використання планових інструментів для розвитку економіки СРСР у період нової економічної політики.

Ключові слова: планування, нова економічна політика, державний капіталізм.

В статье изложен анализ использования плановых инструментов для развития экономики СССР в период новой экономической политики.

Ключевые слова: планирование, новая экономическая политика, государственный капитализм.

The article analyzes the use of planning instruments for economic development of USSR during the period of New Economic Policy.

Key words: planning, new economic policy, state capitalism.

У сучасних умовах глобалізації світової економіки та необхідності ефективних механізмів подолання наслідків рецесії ефективний економічний розвиток неможливий без участі держави. Водночас прихильники теорії ефективних ринків наполягають на неприпустимості втручання держави в ринкові процеси.

У праці Ю. А. Полякова [1], одного з кращих знавців історії впровадження нової економічної політики (далі – НЕП) в СРСР, розкрито основні причини впровадження НЕПу, механізми її практичної реалізації, способи поєднання елементів планової і ринкової економіки. Дослідник С. А. Голованов описав процес становлення державного бюджетування в перші роки революції, розкрив особливості створення загальнодержавних планів, а пізніше – і місцевих [2]. Праці В. І. Леніна [3–5] – одні з джерел інформації про економічну і соціальну ситуацію в СРСР тих років. Автор детально описує різні аспекти економічного і суспільного життя держави, наводить статистичні дані. У роботі за редакцією Н. Я. Петракова проаналізовано етапи розробки та впровадження НЕПу, а також розкрито значення процесу планування для економічного розвитку держави [6]. Існує багато джерел інформації з історії СРСР, однак дані в них розпорошені та невузькопрофільні. Увагу авторів зосереджено переважно на визначних датах, конкретних особистостях та політичній ситуації, економічні питання розглянуто побіжно, часто без аналізу конкретних цифр.

Мета роботи: проаналізувати першу спробу поєднання в одній державі основних елементів планової та ринкової економік, визначити основні етапи впровадження процесу планування діяльності державних установ, з'ясувати наслідки створення планів як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремого господарюючого суб'єкта.

В економічній теорії необхідність державного регулювання та планування економічних процесів дискутується і досі. Прибічники та супротивники державного

втручання в економіку наводять численні приклади успішної реалізації на практиці саме своєї методології економічної моделі.

Вітчизняна економічна наука має достатній досвід застосування планування в економічній практиці. Союз Радянських Соціалістичних Республік був першою країною в світі, яка запровадила технологію народногосподарського планування в масштабах цілої країни для вирішення завдань прискореного розвитку. Неодноразово дискутувалася доцільність використання радянської системи планового розвитку економіки. Із здобуттям незалежності разом із накопиченнями соціальної сфери, на жаль, повністю були заперечені й певні ефективні економічні розробки радянського періоду. Безперечно, вивчати економічні категорії необхідно не з критично-пізнавальної точки зору, а як теоретико-методологічні здобутки. Радянський досвід планування та прогнозування необхідно проаналізувати, відкинувши його ідеологічне та політичне забарвлення.

Нова економічна політика – перша в світі спроба на рівні країни поєднати ринок та план – була проголошена X з'їздом РКП(б) навесні 1921 р. Для глибинного розуміння причин виникнення такої незвичної форми економічного поєднання необхідно проаналізувати ситуацію, за якої приймалося відповідне рішення [7].

Ситуацію, що склалася в Радянській Росії в 1920 р., можна пояснити факторами: – значна втрата територій: Західної України, Польщі, Фінляндії, Латвії, Естонії, Литви, Західної Білорусії, Карської області Вірменії, Бессарабії (як наслідок Першої Світової та громадянської воєн);

- три чверті території держави були окуповані або на них велися воєнні дії;
- втрати населення близько 25 млн. осіб;
- національний дохід зменшився за 3 роки з 11 млрд рублів до 4 млрд;
- обсяг продукції важкої промисловості складав 12,8 % від рівня 1913 р. [3].

«Росія з війни вийшла в такому стані, який можна описати як стан напівживої людини: сім років били», – так охарактеризував стан країни В. І. Ленін. Ситуація погіршувалася тим, що політика військового комунізму, зокрема продрозкладка, призвела до невдоволення політикою більшовиків селян, частка яких на той час складала 82 % усього населення країни. Крім того, селяни складали більшу частину армії. Хоч певна частина правлячої верхівки більшовиків ще перебувала під впливом ілюзій щодо комуністичного суспільства без грошей, В. І. Ленін у своїх листах 1920 року неодноразово підкреслював недопустимість розриву відносин між робітниками і селянами та необхідність заходів щодо поліпшення умов життя і праці останніх. Причинами для зміни соціальної політики ставали і все частіші виступи селян проти влади, найвідоміше з яких – повстання моряків у Кронштадті (березень 1921 р.). Варто зазначити, що суспільство, яке ще не забуло події громадянської війни, було легко мобілізувати на екстремістські дії [8].

Існування комуністичної держави, єдиної у світі, викликало, зрозуміло, роздратування в капіталістичному світі, яке рано чи пізно привело б до військового конфлікту. Перша світова війна довела необхідність застосування новітніх технологій для перемоги. З точки зору теорії економіки, повернення промисловості на довоєнний рівень також виглядало безальтернативно.

Отже, навесні 1921 р. перед більшовиками стояло два головних завдання: зменшення економічного тиску на сільське населення та відродження промислового виробництва.

Для підйому сільськогосподарського виробництва продрозкладку замінили продподатком, який оголошувався навесні ще до посівної компанії. Крім того, розмір продподатка був значно меншим за розмір продрозкладки, що з економічної точки зору мало стимулювати виробництво. Залишки коштів селяни могли направити

на купівлю промислових товарів, що в свою чергу сприяло б відродженню промисловості через розширення внутрішнього ринку [6].

Відновленню сільського господарства сприяли вигідні економічні умови, запропоновані селянам. Завдяки цьому в 1925 р. розмір посівних площ досяг довоєнного рівня, але площі для посіву пшениці і ячменю не збільшували через неврожаї 1921 р. і 1924 р. У 1925 р. валовий збір зернових перевищив показник за п'ять довоєнних років (496 млн. пудів) [9].

У Радянському Союзі під час переходу до НЕПу існував переважно оптовий товарообіг, приватне підприємництво не допускалося, що призвело до значного поширення «чорного ринку». Для виходу цієї частки економіки з тіні були лібералізовані правила роздрібної торгівлі. За період 1923–1924 рр. частка приватних підприємств в оптовій торгівлі досягла найвищого рівня – 18,1 %. За наступні два роки цей показник скоротився вдвічі. Високі позиції держави в оптовій торгівлі за роки НЕПу дозволили їй поступово посилити планове регулювання ринку й витіснити приватний капітал.

Відновлення промислового виробництва – значно складніше завдання, яке потребувало якісно іншого підходу.

Промисловість з 1918 по 1922 рр. була, беззаперечно, дефіцитна, тобто витрати на нове виробництво були вищі ніж вартість продукції, що випускалася, але й за таких умов промисловість за вказаний період все ж таки значною мірою покривала дефіцит державного бюджету за рахунок капіталів дореволюційного походження, вкладених у неї після націоналізації (табл. 1).

Таблиця 1

Відношення витрат деяких галузей промисловості до доходу в 1919 р.

Галузі промисловості	Відношення витрат фабрикату до доходу, %
Текстильна	193
Гірська	300
Хімічна	281
Цукрова	159,5
Швейна	159,0

Джерело: [2].

Таким чином, націоналізована промисловість була в 1919–1921 рр. за рахунок скорочення власних старих запасів однією з опор державного бюджету. Зрозуміло, що така ситуація не могла тривати далі. Планові завдання, які ставило перед галузями промисловості керівництво держави, не виконувалися через відсутність у нових керівних кадрах будь-якого управлінського досвіду [2].

Через це було прийнято рішення про денационалізацію частини промисловості. Деякі підприємства було здано в оренду іноземним компаніям у вигляді концесій. Крім того, було дозволено створювати приватні підприємства. Зазначені заходи забезпечили приріст числа працівників промислового комплексу (рис. 1).

Промислові підприємства об'єднувалися у трести. У 1922 р. уже 90 % підприємств були об'єднані в 471 трест. Трести мали більшу фінансову автономію, могли направляти прибуток на розширення виробництва. Уведення НЕПу в 1921–1922 рр. внесло зміни в державне фінансування промисловості в напрямі поступового виведення державної промисловості на рівень господарського розрахунку і відокремлення його господарських операцій від державного бюджету.

З огляду на зазначене промисловість потребувала значних капіталовкладень. Крім того, політика державного капіталізму мала на меті повне витіснення приватного сектору економіки, насамперед з промисловості. Уже навесні 1922 р.

Вища Рада Народного Господарства (рос. – ВСНХ, далі – ВРНГ) порушила питання про організацію окремого банку для фінансування промисловості. Банк мав на меті:

- мобілізацію вільного капіталу промисловості;
- залучення дрібного приватного та закордонного капіталу;
- сприяння згуртуванню промисловості;
- організацію правильного фінансування як методу регулювання державної промисловості [11].

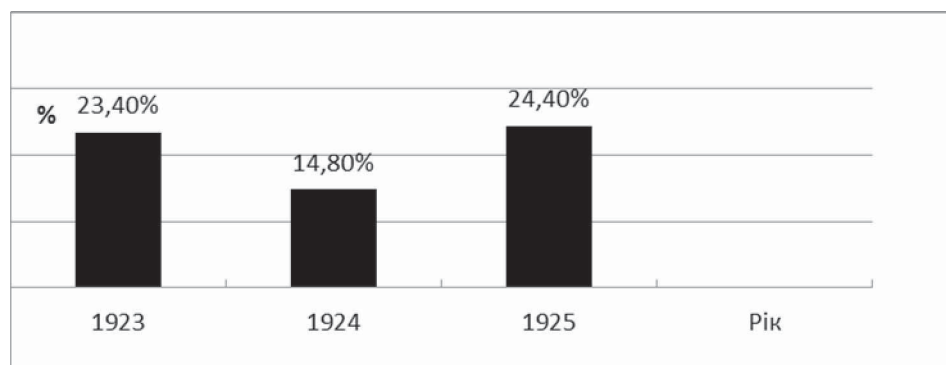

Рис. 1. Приріст робітничих кадрів державної промисловості
(джерело: [10])

Як основним принцип діяльності майбутнього банку було визнано абсолютну відмову від роботи на засоби державної емісії. У реальності це означало створення додаткового інструменту контролю за розвитком промисловості. Незважаючи на декларовану відмову від ринкових механізмів, більшовики успішно використали банківські механізми не тільки для контролю, а й для планування розвитку пріоритетних галузей промисловості. Рада праці та оборони (рос. – СТО) 1 вересня затвердила статут Торговельно-промислового банку.

НЕП довів, що для реалізації економічних планів за умови поєднання елементів ринкової та планової економік можна успішно використовувати банківський сектор. Крім того, плани Торговельно-промислового банку стали прообразами загальноекономічних планів, які пізніше перетворилися на п'ятирічні та стали основним мірилом соціально-економічного розвитку СРСР.

Уперше банки почали складати плани своєї роботи у вересні 1922 р., коли з початком нового операційного року було здійснено спробу визначити орієнтовний план на весь рік. Гроші, що призначалися для видачі в позику за кредитним планом, розподілялися за галузями народного господарства та видами промисловості, а не за операціями та для конкретних підприємств, інакше банк був би зобов'язаний видавати встановлену суму відповідному підприємству незалежно від кредитоспроможності останнього і стану власної каси; це взагалі б зняло відповідальність з правління банку за весь цикл роботи останнього.

Перші плани Торговельно-промислового банку було складено виключно на основі аналізу розвитку операцій банку за попередній період. Від такого суто цифрового, статистичного підходу під час складання планів правління банку незабаром перейшло до обліку заявок клієнтів з одного боку та до потреби в кредиті тієї чи іншої галузі на конкретний період, з іншого.

Далі до роботи щодо складання планів, крім представників оперативних відділів, було залучено також представників ВРНГ СРСР та ВРНГ РРФСР. Поступово було

встановлено порядок проходження та затвердження планів кредитування. Одночасно із становленням планової роботи було порушено питання про звітність щодо її виконання. Звітність дозволяла судити не лише про абсолютні розміри надходжень та видач, але і про причини відхилень від планів. Указана робота, дозволяючи перевірити виконання плану за минулий рік, давала багатий матеріал для підготовки наступних планів. Плановий початок у кредитній роботі Державного банку також мав певне значення.

У 1923–1924 рр. кредитні плани Державного банку почали складати з великою ретельністю, їм було надано характер кварталних. Приблизні потреби в засобах окремих галузей промисловості та приблизну можливість їх задоволення почали визначати на три місяці наперед. Спочатку кредитний план складався за Правлінням Держбанку, діяльність же філій включалася до плану з будь-яким сальдо в загальній сумі. Пізніше, з 1 жовтня 1924 р., кредитні плани почали складатися за філіями, і вільний план Держбанку почав охоплювати плани всіх установ Держбанку СРСР. Складаючи план власної кредитної роботи на найближчі три місяці та прагнучи вести свою діяльність у зазначеному напрямі, Держбанк уже початково з огляду на зміст своєї роботи не завжди мав можливість точно дотримуватися цих планів. Відхилення від зазначених планів виникало головним чином через те, що прибуткові надходження Держбанку постійно відхилялися від намічених припущень, оскільки в прибуткових надходженнях однією з головних статей є збільшення поточних рахунків та вкладів, розмір яких важко передбачити заздалегідь.

Про плановість роботи Держбанку СРСР свідчать такі цифри. За 1923/1924 операційний рік Держбанк видав 27 % промислових кредитів на лісову промисловість. Визначення галузей промисловості для кредитування в перший рік роботи Державного банку спиралося на особливості перехідного часу, коли товарно-грошові відносини в країні щойно почали встановлюватися, а товарообіг був ще не організований та не розвинений. Особлива увага Держбанку до лісової промисловості пояснюється тим, що ці кредити використовувалися для лісо-експортних операцій, у результаті яких до каси Держбанку здійснювалися значні надходження іноземної валюти.

Варто зазначити, що саме зменшення негативності торговельно-економічного балансу було одним з головних короткострокових завдань уряду. Тому увага в першу чергу приділялася тим галузям промисловості, які дозволяли максимально скоротити потребу в імпортних товарах або збільшити експорт. У 1922 р. дефіцит державного бюджету складав 43,4 % (за перші дев'ять місяців), у 1922–1923 рр. цей показник скоротився до рівня 27,1 %, а за наступний бюджетний період він був зведений до мінімуму.

Від 1923 р. значну увагу приділяють різним інтенсивним методам розвитку економіки, зокрема зростанню продуктивності праці. Важливу роль у цій роботі відігравали профспілки, пропагандуючи зміцнення трудової дисципліни, економію сировини, боротьбу з безгосподарністю [5]. Масштабність кампанії привела до значного зростання продуктивності праці, показники якої були значно вищими за розміри заробітної плати. У 1923–1924 рр. виробіток на одного працюючого зріс на 14 %, в 1924–1925 рр. по відношенню до 1922–1923 рр. цей показник досяг рівня 168 %. За цей же період значно скоротилася собівартість продукції. Наслідком кампанії стало зростання прибутку державної промисловості більш ніж у чотири рази.

Розширенню основних фондів підприємств передувало заповнення поточного зносу капітальних вкладень у всій промисловості в 1924–1925 рр., а в 1925–1926 рр. вони перевищили цей показник утричі.

Пріоритетність розвитку промисловості простежується в диференційованості та прогресивності податкової системи. Для селян діяв такий спосіб: податок для малозабезпечених груп зменшувався за рахунок більш заможної частини, тому в 1923–1924 рр. заможні селяни і кулаки сплачували 29,2 % усієї суми податку, хоча вони й складали приблизно лише 10 % селянських дворів. Отже, якщо в промисловості збільшення продуктивності праці максимально заохочувалося, то в сільському господарстві політика державного капіталізму передбачала поступове витіснення капіталістичних елементів [6].

Наступним кроком підвищення впливу державних установ на розвиток внутрішнього ринку стало створення Народного комісаріату внутрішньої торгівлі у 1925 р. Зазначений орган мав регулювати товарно-грошові відносини всередині країни та допомагати розробляти та впроваджувати економічну політику шляхом регулювання ринкових відносин.

Висновки. Перемігши в громадянській війні, більшовики отримали в спадок країну із зруйнованою економічною системою та соціально-політичною нестабільністю. Відмовившись від перших наївних спроб побудувати суспільство без грошей, керівництво СРСР зважилося на рішучий експеримент: поєднати планову економіку з ринковими механізмами. Плановість розвитку дозволила зорієнтувати економіку на відновлення перш за все важкої промисловості, а ринкові механізми зменшили соціальну напругу, насамперед серед сільської частини населення. Історичний досвід НЕПу показав ефективність поєднання планових інструментів з елементами ринкової економіки така політика дозволила швидко відновити економічний та промисловий потенціал СРСР, що дало змогу з 1928 р. розпочати прискорену індустріалізацію.

Бібліографічні посилання і примітки

1. **Поляков Ю. А.** Новая экономическая политика : разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. – М. : Политиздат, 1982. – 240 с.
2. **Голованов С. А.** О государственных бюджетах за первые годы революции / С. А. Голованов. – М. : Политиздат, 1964. – 257 с.
3. **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – Т. 33. – М. : Изд-во политической литературы, 1974. – 428 с.
4. **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – Т. 43. – М. : Политиздат, 1958. – 452 с.
5. **Ленин В. И.** Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – [5-е изд.]. – Т. 37. – М. : Изд-во политической литературы, 1969. – 435 с.
6. НЭП и хозрасчет / [под общ. ред. Н. Я. Петракова и др.]. – М. : Экономика, 1991. – 364 с.
7. Нова економічна політика (НЕП) [Електронний ресурс] // Веб-портал Україна. Історія великого народу. – Режим доступу : <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/ukra-na-um-zhvo-nniy-per-od-1921-1927-gr/ner>
8. НЕП. Проголошення СРСР і встановлення сталінського режиму [Електронний ресурс] / Українські підручники. – Режим доступу : <http://ukrmap.su/uk-wh10/1266.html>
9. **Гончар Б. М.** Всесвітня історія : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Б. М. Гончар // Навчальні матеріали он-лайн. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/1124091640909/istoriya/radyanska_derzhava_period_nepu
10. Державне регулювання економіки до реформи [Електронний ресурс] // Економіко-правова бібліотека. – Режим доступу : <http://www.vuzlib.su/dre/1.htm>
11. **Щербина Л. В.** Історія економіки. Конспект лекцій : навч. посіб. [Електронний ресурс] / Л. В. Щербина. – Режим доступу : <http://econ.me.pn/perehod-novoy-ekonomicheskoy-politike-vliyanie-19282.html>

Надійшла до редколегії 24.11.2014